

Мелник. Богозиданият град. София, 2008

Монография

Виолета Нешева

резюме

Формат А4. Съдържа 363 стр. – *текст* (увод, три глави; третата глава - заключителна, с превод на англ. ез.) и *библиография*; *илюстрации*: 1. черно-бели: (снимки – 247 броя, графични - карти, планове и разрези, рисунки, реконструкции, 121 броя), подредени общо в 167 образа; 2. цветни – 63 образа, от които 61 образа, подредени в 4 таблици в текста и 2 образа - на предната и задна корици. Илюстрациите – с надписи на бълг. и на англ. ез.

Монографията е първото обобщаващо научно изследване в българската историография, в което се разглежда историята и културното наследство на един старинен град от възникването на живот в него през античността (IV – III в. пр. Хр.) до Възраждането (средата на XVIII в.), а по някои въпроси и във връзка с отделни паметници – до ново време (началото на XX столетие). Той е принос в изучаването на града в българските земи и на Балканите през различните исторически епохи.

За пръв път се изяснява въпросът за ранната история на Мелник (античност, ранновизантийска епоха и ранното средновековие), до появата на първите конкретни писмени сведения, които се отнасят за крепостта в началото на XI в. Аргументирани са предположения за названията на селището до VI в. (Гареск, Гурасон).

Разработката се основава на данни от досегашните археологически, исторически, архитектурни, геолого-географски, изкуствоведски, епиграфски, нумизматични, лингвистични и др. проучвания на Мелник и прилежащия му регион на Средна Струма (между Кресна и Рупел).

Археологическият материал – публикуван и значителна част - непубликуван до отпечатването на труда (2008 г.), е от разкопки на екип с личното участие на автора в продължение на почти четири десетилетия, от 1971 г. - като заместник-ръководител, а от 1980 г. и досега – като главен научен ръководител. Материалът е разгледан в съчетание и в съпоставка с данните от другите научни изследвания – методика, която е от значение за изясняването на функционално-композиционната и обемно-пространствена структура, бит и стопанска дейност на Мелник през вековете.

Резултатите от археологическите проучвания и писмените сведения очертават облика на Мелник като един от най-старите градове в българските земи и на Балканите, с интересна и богата над две хиляди и триста годишна история. Той има променлива съдба, в която моменти на възход и слава се редуват с падение и трагизъм – такава, каквато е съдбата на повечето исторически градове на полуострова, и особено в Македония - векове наред арена на сблъсъци в борба за надмощие на различни племена и народи.

Предопределящо за възникването и израстването на града е местоположението му, впечатляващо с природните си дадености, придавали му голямо стратегическо значение през историческите епохи. Това е отразено в писмени извори от средновековието, в някои от които през XIV в. се срещат изрази като “*Мястото Мелник*”, “*страната на Мелник*”, “*страната на планините на Мелник*“. Несъмнено те са свързани с типичния ландшафт на града и на неговата област през средновековието – поречието на Средна Струма, между Кресна и Рупел,

оградено от всички страни с планините Пирин, Славянка (Али Ботуш), Беласица, Огражден, Малешевска планина. Екзотично-живописните и непристъпни островърхи скали, известни днес като Мелнишки пирамиди, сред чиито каньони е скътан градът, го обгръщат отвед като величествен приказен замък. Оприличавайки ги на мел (креда), славяните нарекли мястото и селището Мелник.

Мястото е кръстовище на древни пътища, свързвали Адриатика с Изтока през Македония, Родопите и Тракия, и Егея - по Струма, през Сердика-Средец с Дунав и Централна Европа. Мелнишката крепост контролирала един от най-невралгичните пунктове в долината на Средна Струма – Рупелския ѝ пролом, вратата към Солунското поле и към града на Свети Димитър. С тази ключова позиция Мелник привличал всички балкански владетели, устремили се към Македония.

В историческото развитие на града се открояват отделни етапи, някои от които имат решаващо значение за издигането и утвърждаването му като най-значителен административен, религиозен и културен център в региона на Средна Струма, наричан от античните автори на старогръцки Парорбелия (край Орбелос, най-вероятно Пирин планина), а от средновековните – със славянското Загория (зад планината).

Първите следи от човешко присъствие на територията на Мелник са свързани с македонската колонизация на земите по Средна Струма, населявани от тракийското племе меди, осъществена от Филип II (359 – 336 г. пр. Хр.), с похода на сина му Александър през 340 г. пр. Хр. Малко по-късно, през 310 г. пр. Хр., пълководецът Касандър заселил край планината Орбелос 20 000 автариати (илирийско племе), заедно с жени и деца. След похода на Крас през 29-28 г. пр. Хр. долината на Средна Струма загубила окончателно политическата си независимост, като била присъединена към римската провинция Македония. С този период е свързано малко селище от типа коме (κόμη = vicus, село) на мястото на дн. Мелник, засвидетелствано засега с няколко монети от III – I в. и с оскъдни останки от ямно светилище в западната част на платото “Св. Никола”, доминиращо града от юг.

През римската императорска епоха (I – IV в.) тук се развило по-значително селище, което бележи разцвет, според археологическите находки, през II – III в. Просъществувало е до готските опустошения (378 г.). По подобие на селището в Скаптопара (Благоевград), то се състояло от две части – планинска, на територията на дн. Мелник, и полска, в земеделския му хинтерланд по левия бряг на р. Мелнишка, в м. Соракево (между дн. села Виногради и Хърсово).

Селището било център на географски обособен селски region в свързаните с железодобива земи на Югозападен Пирин, и прилежащата им част от долината на Струма, в които средишно място заема р. Мелнишка. Те били обхванати в императорски домен – saltus, най-вероятно в кр. на I в., при управлението на император Траян. Освен местното тракийско население, обитатели, а вероятно и основатели на имението били римски ветерани и техни потомци с тракийски, гръцки и италиански произход. Въз основа на етимологични, исторически и геолого-географски данни предполагаме, че селището е известният от античните автори Гареск (Γαρήσκός, Γαρήσκοϋ, Γαρίσκοϋ).

Централно място в него заемало възприеманото по онова време цялостно само като свято място плато “Св. Никола” (площ 12 ха), с високите си до 100 – 150 м почти отвесни склонове и с отличната си видимост над близки и далечни околности. В най-високата част на западната му половина, там, където по-късно е въздигната емблематичната за Мелник църква “Св. Никола”, през I в. сл. Хр. било изградено ново светилище. Запазени са части от основите му, вплетени по-късно в църквата, които очертават план с форма на правоъгълник, близък до квадрат. Вътрешното пространство на светилището било разделено на две части, с вход помежду им. Южната е храмът, в който вероятно се е намирала статуя на почитаемото божество, а северната – двор с каменна ограда, с дървени навеси покрай стените. В него била поставена статуя на император Траян, най-вероятно във връзка със създаването на салтуса. Намерен е фрагмент от мраморния ѝ постамент (по-късно сполия в градежа на църквата) с частично запазен посветителен надпис, с титлата му титлата му Γερμανικό[v], датиращ от октомври-ноември 97 г. Входът към двора, сигурно от изток, откъдето е естественят подход, бил украсен с четири колони и капители (два йонийски и два дорийски).

Намерените вотивни и надгробни релефи (също сполии в градежа на църквата) от II – нач. на III в. определено сочат, че светилището е свързано с почитането на култа към Артемида. Той бил особено популярен в долината на Средна Струма, където са локализирани значителен брой посветени ѝ светилища от предримската и римската епоха, повече, отколкото в другите региони на днешните български земи. Изображенията на Артемида от Мелник и околностите му представят, според изследователите, собствена иконография на тракийската Бендида, която освен като Велика богиня е почитана и като Хеката в нов аспект – водачка и покровителка на покойниците, които са вече в отвъдния свят. В светилището е почитан и култът към тракийския конник. На мраморен релеф от 215 г. като конник е представен популярният след траките бог Дионис, с епитета Асдула. От 97 г. светилището функционирало и като августейон, единствен засега в региона, в който бил почитан култът към императора. Несъмнено то е играло първостепенна роля в религиозния живот на населението по Средна Струма. Опожарено и разрушено било, заедно със селището, към края на IV в. от фанатици-християни или от готите (378 г.), но свящото място, придобило трайна популярност в региона, е почитано по археологически данни и в началото на V в., което означава, че то вече било традиционно.

Некрополът на селището се намирал също в м. Соракево. От него произхождат над 20 мраморни надгробни паметници (цели или във фрагменти) със или без надписи, с портретни изображения, които са сред най-хубавите и най-изискани сред известните досега паметници от този вид по Средна Струма. Покойниците явно са били приживе богати хора, от средата на местната аристокрация, с подчертан тракийски елемент, според имената и облеклото им.

Следващ етап в историческото развитие на Мелник се откроява през V – VI в. По това време долината на Струма е централна артерия на Балканите, свързана с непрекъснатите нашествия и опустошения на

хуни, авари и славяни. По нея те прониквали в Елада и в Илирик, към чийто диоцез Македония – Macedonia Prima, с главен град Тесалоники (Солун), принадлежал административно регионът на Средна Струма, с център градът под дн. Сандански (Партикопол). В религиозно отношение префектура Илирик, респ. Македония с този регион, била зависима от Римската църква. В новите исторически условия военно-стратегическите преимущества на Мелник, с възможност да се контролира най-ефикасно пътя по Струма с Рупелския ѝ пролом – вратата към Сереско-Солунското поле, придобили особено голяма важност за отбраната на този тъй невралгичен пункт на Византийската империя.

Святото място на траките – платото “Св. Никола”, през V – VI в. било превърнато в крепост. Поради природната му защита не се налагало заобикалянето му отвред с каменни стени. Малко укрепление с характерен за епохата удължен корабовиден план със силно заострено тригонално чело с кула, с ров отпред било издигнато върху хребет в югозападния край на платото, над р. Мелнишка, откъдето се откривала най-широка панорама към непосредствената околност и към поречието на Струма. Мястото се пазело и от порти с по две бойни кули в подножието на крепостта от югозапад, при главния вход, и от югоизток, в м. Ключ. Мощта на крепостта се подсилвала извънредно много от заобикалящите я отвред високи, почти отвесни и недостъпни скали.

С тази крепост е свързана най-старата и най-голяма християнска църква в Мелник, посветена на Св. Никола. Тя е изградена по археологически данни, през Юстиниановата епоха, през втората половина на VI в., на мястото на разрушеното антично светилище, чиито останки са умело адаптирани в конструкцията ѝ. Това е добре позната практика в ранновизантийското църковно строителство, с която се осъществява приемственост на святото място и едновременно се символизира победата и триумфът на новата християнска религия над езичеството.

При археологическите проучвания са установени общо шест строителни периода на църквата, последният от XIX в., с ред преустройства през различните исторически времена, при което наосът остава с почти непроменен план. Някои от тях са подкрепени с преки или косвени писмени сведения и се свързват с конкретни владетели на Мелник и Среднострумския регион.

Църквата принадлежи към типа на трикорабните базилики, със скъсен, почти квадратен наос, със сложен триделен олтар, с обособено предапсидно пространство, засводено с надлъжен полуцилиндричен тухлен свод, вероятно със среден кораб, извисявал се над страничните. Останките от първия строителен период са главно в източната ѝ половина, в основите и в долната част на стените. Състояла се е от наос и предверие от юг, свързани с вход. Сигурно е имало и самостоятелен вход към наоса от запад. Два реда с по три колони и двойка пиластри – на източната и на западната стени, свързани в аркади, разделяли наоса на три кораба, завършвали на изток с три полукръгли апсиди, с праволинейна връзка помежду им, като централната се откроявала с големината си. Възможен е и втори вариант, при който вместо колони от

изток има разделителни стени с входи между бемата и парабемите, с пиластри в западния край, свързани с триумфарна арка.

Ниска олтарна преграда – канцел, заграждала от запад олтарното пространство. Тя била оформена с характерни за V – VI в. колонки, полуколонки, фризове и парапетни плочи със скулптирана украса. В централната апсида имало граден от антични тухли и камък синтрон, вероятно тристъпален, на мястото на по-късния синтрон от суров кирпич, което показва, че в църквата е извършвана епископска служба. Подът на наоса бил настлан с мраморни плочи и тухли. Предверието, оформено на мястото на античния храм като открит портик под едноскатен дървен покрив, било с подова настилка от едри камъни. От двете страни на входа към наоса, тържествено оформен с три стъпала, имало скамейки.

От този период на църквата “Св. Никола” може би са разкритите останки от баптистерий под външната стена на средновековния притвор от запад, функционирал до нач. на XIII в., а вероятно и свързаното с него докъсно използвано водохранилище. Допуска се, че тази представителна църква е замислена и построена като извънградска резиденция на епископията в съседния град Сандански (най-вероятно античният Партикопол) в смутните времена на зачестилите при Юстиниан Велики опустошителни славянски нашествия. Скътана на по-сигурно място, сред охраняваните от природата и крепостта скали в полите на Пирин, с възможности за връзка с долината на Места по пътя през Парилската седловина, тя навярно е играла важна роля в религиозния живот на оттеглилото се към планината местно население, а също и на новите заселници в региона, които трябвало да приемат християнството.

Според някои оскъдни археологически данни в подножието на платото, на мястото на античното селище, е имало малко подградие. Върху малка височина в югоизточния край на Мелник, недалеч от портата при Ключ, през VI в. е била издигната още една църква, еднокорабна и едноапсидна, преустроена през XIII в. като църква “Св. Параскева” (“Св. Петка”).

И крепостта, и църквите имали краткотраен живот. Те били разрушени навярно при някое от съдбовните за региона земетресения - в края на VI в. или първата половина на VII в., и изоставени при силно обезлюдилите региона славянски нашествия по това време.

В долината на Средна Струма тогава се установили *славяните-стримонци* (стримонити, струмци), които се разпростирали на доста обширна територия – между Струмица–Брегалница и Средна и Долна Струма, т. е. на юг от Софийското поле. *Terminus post quem* за тяхното окончателно заселване и за консолидирането им като единно племе в една Славиния (Склавиния), както били означавани от ромеите областите, населени със славяни в Македония, бележи 645 г. Тогава започнала петата, последна и най-голяма славянска обсада на Солун от мощен славянски военноплеменен съюз. В него участвали стримонци, ринхини и сагудати. Заедно с присъединилите се по-късно драговити, те блокирали втория по големина и значение град на Византия за две години, до 25 юли 647 г. (начална дата на 3-дневния шурм), откъсвайки го напълно от околния свят.

Византия успяла номинално да подчини славяните към кр. на VII в., при Константин IV Погонат (668 – 685), чрез т. нар. “господарски мир” в 678 г. Те били превърнати в нейни поданици не само чрез силата на оръжието, но и чрез кръста, Евангелието и гръцкия език. Земите на стримонците били включени във военно-административната ѝ система като тема Стримон през 789 – 809 г.

Липсват конкретни данни за съдбата на старото местно население в региона, но доколкото е успяло да се спаси от описаните от съвременниците бедствия при нашествията, най-вероятно то е потърсило убежище и сигурност във високопланинските крепости на Пирин, Огражден или Малешево, където основният му поминък е бил скотовъдството. За потомци на романизираното балканско население през средновековието били смятани власите, каквито имало чак до началото на XX в. и в самия Мелник, и в села в региона.

От VIII век нататък Македония и Солун се превръщат в приоритет в политиката както за Империята, която се страхувала да не ги загуби окончателно, поради естественото желание на обитавалите ги славяни и българи за единение със сродниците им в новообразуваното Българско ханство, така и за младата българска държава, в стремежа ѝ да разшири пределите си с излаз към южните морета, приобщавайки и обединявайки тези славяни и българи със своя народ отвъд Хемус.

Земите по Средна Струма, а и по-голямата част от Източна Македония били присъединени към България при хан Персиян (836 – 852), след успешния военен поход на кавхан Исбул в 837 г. Официалното признаване на българските завоевания в т. нар. югозападни земи (Македония и Албания) станало при княз Борис I (852 – 888), с установяването на “дълбокия мир” с Византия през 864 г. Те били включени в административната система на страната – най-вероятно в състава на комитат с евентуален център близкият град Струмица, от своя страна - част от по-голяма административна област, тарканство.

Разширяването на България породило необходимостта от изграждането на нова система от крепости, чиято основна цел била отбраната на новата ѝ държавна граница с Византия. Тя минавала по линията на сегашната граница между България и Гърция, по билата на Славянка (Али Ботуш), Сенгеловската планина и Беласица. В началните десетилетия на X в., при цар Симеон, границата била изместена на юг, на 20 км от Солун.

Според археологическите данни възраждането на живота в Мелник се отнася към това време (най-общо втората половина на IX в.). Липсват данни за културен континюитет с предшестващите селищни структури както в самия Мелник, така и другаде из областта, което е свидетелство за изтъкнатите големи демографски и етнокултурни промени в нея между VI и IX в.

Мелник се разполагал върху платото “Св. Никола”, с подградие на територията на дн. град. Поради това, че се намирал в гранична област с Византия, очевидно първа грижа е била фортификацията му. Възстановена била крепостта на платото, с Малкото укрепление в югозападния му край. Българските майстори запазили очертанията на ранновизантийския му план, но засилили отбранителните възможности

на съоръжението с характерните за епохата и пригодни за тежкия терен правоъгълни или четириъгълни кули, както и с едно водохранилище. В края на X -началото на XI в., при управлението на цар Самуил, във връзка с повишената опасност за земите по Средна Струма от страна на Византия, била изградена масивна напречна крепостна стена, която ограждала по-удобната за обитаване западна част на платото, с площ около 7 ха. Така обновената Мелнишка крепост, главният опорен военен пункт по Средна Струма (Североизточна Македония), внушавала особен респект, за което свидетелства разказът на византийския хронист Скилица. След разгрома, нанесен от византийската войска над цар Самуил при Ключ на 29 юни 1014 г., император Василий II Българоубиец *«...пристигнал в Загория, където се издигала извънредно здравата крепост Мелник, изградена на една скала и опасана отвред със стръмни и много дълбоки пропасти. Българите от цялата околност се били стекли в нея и съвсем не се интересували от ромеите.»* Не византийската военна мощ и тактика, а хитростта и коварството помогнали на василевса да я покори. Не е ясно дали през този период са били възстановени и портите с кули при подходите на Мелник.

Централно място в крепостта заемала църквата “Св. Никола”. Тя била реконструирана по архитектурния план и размери от предходната епоха, с някои промени в източната част на наоса (евентуално разделителни стени между бемата и парабемите, свързани с триумфална арка, които, както споменахме, може да датират и от ранновизантийския период; ниши на страничните стени на парабемите). Архитектурният анализ на паметника и находките от разкопките дават основание да датираме този строителен период най-общо към втората половина на IX – X в. Несъмнено, църквата е играла важна роля в религиозния живот в областта на Средна Струма, в която тя е най-ранна и най-голяма, единствена с баптистерий. Липсват конкретни данни за по-точната ѝ датировка и за изясняване на статута ѝ. Но въз основа на историческите данни за югозападните земи и по логически път могат да се направят някои предположения.

Знаем, че докъсно сред славяните и българите в Македония имало не малко езичници. Това установил Климент при мисията си в Кутмичевица през 886 г. Християнизиранието и църковното укрепване било основна линия в политиката на княз Борис (852 – 889) в тези новоприсъединени към България земи, особено старателно провеждана след узаконяването на българската църква през 870 г. и сдобиването ѝ с автокефалност през 879 г. Възстановяването на мелнишката църква най-логично се свързва тъкмо с тази политика. Не е изключено, като се има предвид големината на храма и фактът, че е съборна (катедрална), тя да е една от 7-те съборни църкви, построени според Теофилакт от княз Борис I. Баптистерият ѝ трябва да е бил ползван за покръстването не само на новородени, но и преди всичко на нехристиянизирани още славяни от областта. Вероятно църквата първоначално е била под юрисдикцията на създадената от цар Симеон в 893 г. Климентова епископия Велика, чийто център се локализира най-сполучливо досега на р. Брегалница, а по времето на Самуил - в структурата на Българската патриаршия с център Преспа и след това Охрид. Катедрата може би е

била подведомствена на най-близката митрополия Струмица. Подчерганият от Скилица български етнос, населявал областта, е достатъчно основание да предположим църковнославянски език на богослужението в нея.

Около църквата “Св. Никола” още през IX - началото на X в. се развила селищна структура, със занаятчийски комплекс за добив и обработка на метал (желязо, мед), керамика, стъкло. Паралелно селищна структура, с подобни занаятчийски комплекси се създаде в подножието на крепостта - на възвишението Чатала и около него, по двата бряга на дерето-главна улица. Жилищата, със стени от плет, обмазани с глина, с основи, частично вкопани в скалата и облицовани с камък, еднопространствени, били обитавани от занаятчии, задоволявали потребностите както на местното население (в ежедневието и отбраната), така и на това от околността. С изгодното си местоположение Мелник вероятно е превърнат в транзитен търговски пункт след преместването на българското тържище от Константинопол в Солун през 904 г. Такава дейност свидетелства за селище от градски тип, но в една ранна форма, защото липсват данни за развити стоково-парични отношения. Засега са намерени само три монети от X в. Както става ясно, селището още през този първи етап от средновековната си история е имало териториално-устройствена структура, характерна за градовете от планински тип, с две основни части – укрепен вътрешен (горен град) и външен (долен) град или подградие. Те имат свои наименования в писмените извори от XI – XIV в. Вътрешният (Горен) град е означаван като крепост (φρούριον), Външният (Долен) град – подградие (εμπύριον), а целият Мелник – най-често град-крепост (κάστρον), понякога φρούριον в значението му на укрепен град и рядко πόλις, πολιτεία, Ὀστν, както били означавани по-големите градове на Балканите. Тези термини са равнозначни на славянското ѿбѣаѣ, с което се означава както цялостната градска структура, така и част от нея.

Въз основа на казаното дотук бихме могли да охарактеризираме Мелник през ранното средновековие като единствен-град крепост – военно-административен, стопански и църковен център в областта на Средна Струма. Геополитическата функция на Мелнишката крепост (охрана на военни и търговски кръстопът; гранична крепост; приютяване на околното население при опасност) се съчетавала с военно-икономическата ѝ функция – тя била от самото си начало, от ранновизантийско време, рударска крепост, която пазела железодобивните центрове по Южен Пирин, Славянка (Али Ботуш) и Сенгеловска планина.

През XI – XII в., периодът на византийското владичество в българските земи, Мелник останал встрани от честите нападения над Империята на номадски племена, маджари, нормани и от грабителските действия на кръстоносците. Само един кръстоносен отряд от армията на германския император Фридрих I Барбароса в 1189 г. вероятно е преминал през града, без последствия за населението му. Тази ситуация позволила на Мелник да се развива плавно, без сътресения и да достигне до икономически възход, особено към средата и втората половина на XII столетие. Той бил център на възстановената византийска тема Стримон.

Три писмени извора от средата и втората половина на XII в. свидетелстват, че градът по това време се е разрастнал значително. Според арабския географ Идриси (1153 г.), Мелник бил голям и известен град, един от централните градове на Византия, с обработени полета, села и ниви, които следвали непрекъснато. В епископски списък, който се датира от 1179 г., градът е вписан като епископия, без подчинени катедри, т. е. той вече е център на отделна епархия. В хрисовула на Алексей III Ангел (1195 – 1205), издаден на венецианците през м. ноември 1198 г. темата Загорион се споменава като една от протекционираниите от императора територии за тяхната търговия в Империята.

Вътрешната твърдина – Малкото укрепление, по това време било превърнато във Владетелска резиденция. С Епископията се свързват останки от сгради западно край църквата “Св. Никола”, една от които е била верижна, с пет помещения. От изток продължили да съществуват ранносредновековните кирпичени постройки от IX – X в., като редом с тях се появили ред ями за хранителни припаси.

След XI в. в крепостта и в подножието ѝ се появили и двупространични къщи, с приземие, служило за домакински и стопански нужди, и разположен по вертикала над него жилищен етаж – двете помещения с отделни входи отвън. През XII в. край напречната крепостна стена отвътре са издигнати казармени помещения.

От XI – XII в. са най-ранните архитектурни останки от каменна, вероятно двуетажна къща в подградието, на височината Чатала, под покъсната Болярска къща, разрушена при земетръс през 1211 г. Като се има предвид стратегическата ѝ позиция в центъра на Мелник, допустимо е тя да е принадлежала на управителите на града. Към края на XII столетие в града се появяват и други каменни двуетажни къщи, решени на две нива поради стръмния терен. През следващите векове те стават основен тип в жилищната му архитектура.

Свидетелство за разрастналата се занаятчийско-търговска дейност в Мелник през периода на византийското владичество са откритите при разкопки останки от производствени съоръжения за добив и обработка на желязо и стъкло, монети и особено луксозна керамика – съдове със златиста, сребриста и червена ангоба, внос и местно производство. Тази керамика се среща и през първите две десетилетия на XIII в. Намират се в неголямо количество и фрагменти от вносни съдове, тип *sgraffito*.

Периодът XIII – XIV в. на Балканите се характеризира със значителни и чести политически промени, в които надмощие взимат ту българи, ту ромеи, ту сърби, а накрая – османските завоеватели. Активна роля в този динамичен политически живот между 1204 и 1261 г. изиграла и Латинската Константинополска империя на западните рицари, наричана още Нова Франция, към която гравитирали ред малки латински княжества на територията на днешна Гърция – резултат от IV кръстоносен поход.

Основните военни действия се извършвали в Тракия и в Македония. Градовете в тези земи били своеобразни заложници на политиката на балканските владетели. Те често сменяли политическите си господари. Мелник се причислява към тях.

Градът бил включен отново в пределите на Българската държава след успешните походи по Струма на цар Асен I през 1195/1196 г. Съдбините му се свързват с династията на Асеневци за половин столетие. Материална изява от началото XIII в. са два частично оцеляли до наши дни представителни паметници – изграденият при управлението на цар Калоян (1197 – 1207) манастир “Св. Архангели”- “Св. Харалампий”, функционирал до началото на XX в., и стенописите на църквата “Св. Никола”, сътворени при цар Борил (1207 – 1218).

Известно е, че след като разорил Филипопол (Пловдив) през 1205 г., Калоян преселил като наказателна мярка в Мелник изменилите му тамошни ромеи. Тяхната етническа общност се оглавявала вероятно от севаст Василий Вамбулинос, известен от дарителска приписка от 1206 г. върху Изборно евангелие, датиращо от втората половина на XI в. - ръкопис с изящни илюстрации, принадлежал на манастира “Св. Харалампий”/“ Св. Архангели”, днес пазен в Националната библиотека на Гърция в Атина. Допуска се, че този византийски благородник е най-вероятният ктитор на посочения манастир, издигнат, според археологическите данни, като комемориален ансамбъл в централната част на мелнишката крепост. В него имало три църкви – една (“Св. Йоан Продромос”=Предтеча) в преддверието му и две (“Св. Архангели”- по-голяма, и “Св. Харалампий”- по-малка), взаимосвързани чрез обща стена с вход, в двора му. Двойният католикон бил украсен с великолепна живопис, двуслойна, свързана с двата основни строителни периоди – от началото на XIII в. и от края на XVI в. Големи фрагменти и от двата слоя са разкрити при разкопките. С построяването на манастира – най-ранната засега монашеска обител в Мелник, се поставя началото на оформянето на източната половина на крепостта като монашеска зона, малка Света гора в градска среда, в която до края на XIV в. вече имало четири манастира.

По писмени сведения управител на Мелник през зимата на 1208 – 1209 г. бил братовчед на цар Борил (1207 – 1218), чиято личност се свързва най-вероятно със севаст Владимир, известен от ктиторския стенописен надпис на църквата “Св. Никола”.

Стенописите, запазени докъсно в олтара ѝ, са известни по описания и архивни снимки от началото на XX столетие. Те са причината за големия интерес, проявен към църквата от ред чужди и български учени през XX столетие. Голяма част от тях са свалени, пренесени в София и днес, реставрирани в общо 17 пана, могат да се видят в експозициите на Националния Археологически институт и музей, и в Криптата на храма-паметник “Св. Александър Невски”. Множество дребни фрагменти от стенописи са открити при разкопките на църквата. С изискания си стил, колорит и някои редки сюжети, свързани с епископските ѝ функции, тази живопис е уникален паметник на източноправославното средновековно изкуство. Тя е дело на великолепни зографи, изписали вероятно и първия слой от украсата на католикона на манастира “Харалампий”, школувани в Солун или в Константинопол, намерили поле за изява в Мелник в момент, в който Византия е загубила политическата си свобода под меча на кръстоносците. С това се полага основата на израстването на града като

център на религиозното изкуство, което по-нататък във времето ще се превърне в традиция, достигнала до XIX век.

С поучителната си каноничност стенописите от “Св. Никола” са израз на борбата, която цар Борил започнал срещу богомилите, завършила на събора, осъдил тяхната ерес в Търново в 1211 г. Допуска се, че това е свързано по-конкретно с Меленгийската богомилска община от XII в., локализирана от специалистите в Мелник. Заедно със зографисването на стените на храма е изграден първият, запазен до днес синтрон от суров кирпич, с три стъпала.

Много скоро след това настъпил най-бляскавият етап в живота на Мелник, когато той станал *столица* на независимо аристократично владение - държавата на деспот Алексей Слав.

Смъртта на цар Калоян в 1207 г. под стените на Солун и узурпацията на престола в Търново от Борил довели до междуособици в царския двор на България, а отгук – до откъсване на значителни части от нея и обособяването им като самостоятелни държави в Родопската област и в Македония. Владетелите им принадлежали към династията на Асеневци – севастократор Стрез, брат на Борил, и деспот Алексей Слав. Стрез се установил през 1207 – 1214 г. в крепостта Просек на р. Вардар (дн. Република Македония), където преди него резидирал също като самостоятелен владетел българският аристократ Добромир Хриз, а Слав - отначало в крепостта Цепена (при дн. с. Дорково, Пазарджишко), а през 1209 – 1230 г. – в Мелник.

Държавата на Алексей Слав обхващала значителна част от южните територии на Второто българско царство. Границите ѝ се определят в околностите на Одрин на изток, Стенимахос на север, областта на Димотика на югоизток, земите северно от егейското крайбрежие на юг и долината на Средна Струма на запад. В нея се включвали ред силни крепости - Цепена, Стенимахос, Кричим, Паталеница, Баткун, Перперикон, Мнеакос, Ефрем, Якоруда, Неврокоп, Вълкосел, Дъбница, Хаджидимово и др. в Централните, Източни и Западни Родопи, и Мелник, Сяр, Петрич, Горно Спанчово, Илинденци и др. по Струма. Това е най-продължителното самостоятелно владение на български болярин през XIII в., просъществувало около 23 години – от 1208 г. до паметната победа на Иван Асен II над Теодор Комнин при Клокотница на 9 март 1230 г.

Владетелят деспот Алексей Слав е една от най-забележителните личности в българската и в балканската средновековна история. Предпоставка за изявите му на политическата сцена е родството му с владетелите на трите големи сили на Балканите през първите три десетилетия на XIII в. – България, Латинската Константинополска империя и Епир, в съчетание с неговите лични качества. Знае се, че е племенник на братята-царе Асен, Петър и Калоян и зет на латинския император Анри д'Ено (1205 – 1216) от Фландърската династия. По-късно се съюзил с коронясалия се за император през 1224 г. епирски владетел Теодор Комнин, като се оженил повторно за дъщерята на шурей му, Теодор Петралифа, много влиятелен византийски благородник с нормански произход. Най-вероятно Алексей Слав е брат на севаст Владимир. Изглежда и двамата като близки царски родственици са имали титлата “севаст” в търновския двор и са били

поставени от цар Калоян за управители на двата невралгични пункта в активните му военни действия срещу латините в Тракия и Македония – Цепена (Слав) и Мелник (Владимир). След смъртта на този владетел Владимир трябва да е приел върховенството на братовчед си Борил, докато Слав се опълчил и воювал срещу него, оспорвайки му царския престол. Той не спрял да го оспорва и да претендира за него до детронирането на Борил и възцаряването в 1218 г. на другия си първи братовчед - Иван Асен II. Самочувствието му на цар особено добре личи в дарствената грамота – сигилий, който той издал в 1220 г. на построения от него в Мелник манастир “Св. Богородица Спилеотиса”. Самовластните му разпореждания в този много ценен документ, пръв български частновладетелски юридически акт, както сполучливо е охарактеризиран, показват, че деспотът е смятал земите си за свой патримониум, както правели и царете на България. През цялото това време, а и по-късно, според писмените сведения, Алексей Слав, получил високата си титла “деспот” от Анри, управлявал като самодържец (αυτοκρατής τῆς γῆς), без да се подчинява на никого от околните владетели своята “държава” (το κράτος), създадена през 1208 г. с помощта на латините. Той притежавал големи дипломатически способности, безпогрешен политически усет, гъвкавост и маневреност в отношенията си с латини, българи и ромеи. Успявал навреме да се ориентира в сложната и бързо променяща се политическа обстановка на своето време и взимал разумни решения, довели до превръщането на държавата му в малък остров на стабилността при несигурността наоколо. Историческите извори и археологическите данни свидетелстват и за неговия голям принос в опазването на източното православие в управляваните от него земи, в противовес на плана и действията на папа Иннокентий III и благословените от него кръстоносци от IV Кръстоносен поход за насилствена уния между двете църкви. Напоследък към портрета му, описан от средновековните автори, се добавиха нови щрихи във връзка с това от публикуваните неотдавна документи от архива на Атонския манастир Ватопед. Те са свързани с манастира “Св. Богородица Спилеотиса” и го представят като обновител на Мелник, столицата на неговата държава. По волята и решението на деспота, според тези документи, градът бил превърнат в митрополитски център, обединявал две епархии – на Мелник и на Сяр, въпреки че в Сяр латините издигнали католически архиепископ.

Алексий Слав се изявил с голямо фортификационно, жилищно и църковно-манастирско строителство, с което превърнал Мелник в най-представителен център на владенията си, в истинска столица (πολίτεια), както сам го нарича в сигилия си от 1220 г.

В крепостта вече ясно се обособили две зони – Цитаделата от запад и монашеска зона от изток. Обновени и разширени били сградите на Владетелската резиденция и Митрополията, които пострадали силно при земетресение, най-вероятно в 1211 г., обхванало почти целия град. Резиденцията, при възстановяването ѝ още по-добре укрепена с нови крепостни съоръжения, била значително разширена чрез пристрояването до нея от юг на втора структура със спомагателни функции. Така площта ѝ се увеличила двойно. За съжаление, при най-големия земетръс в началото на XX в. с епицентър Кресна този, както и ред други

архитектурни ансамбли и постройки в Мелник пострадали много и днес от Деспот-Славовия замък е запазена едва половината. Внутрешните му руини – на места с височина 8 – 10 м, обаче дават достатъчна представа за мощта на този ансамбъл, чиято приблизителна площ се изчислява на 0,9 – 1 ха. Деспотът е обитавал най-вероятно триъгълната жилищно-отбранителна кула от типа на донжоните в носовата му част, която е била три или четириетажна.

Църквата «Св. Никола», превърната в митрополитско седалище, е възстановена в доста разрушената си южна част. Възстановени са и стенописите от олтара в тази част, като е уголемен с по едно стъпало (от суров кирпич) синтронът и митрополитският трон в средата му. От запад има също промени. Демонтиран е баптистерият и е изграден първият притвор на църквата, който е с по три входа, водещи към него отвън и към наоса. Има и два странични входа – за връзка с водохранилището и с камбанарията, която е построена в непосредствено съседство с църквата, от югозапад, отначало като самостоятелен обем. Тя е с вход от юг, край калдаръмена улица, водила към владетелската резиденция. Нивото на предишното южно преддверие е повдигнато и изравнено с това на притвора и камбанарията. Зазидан е южният вход към наоса. Източно край църквата също има промени – построени са каменни сгради, в една от които е живял митрополитът.

Предполагаме, че над входа на камбанарията е била поставена като нобилен знак намерената тук мраморна плоча с релеф на двуглав орел – деспотска емблема. За тази камбанария е била предназначена специално поръчаната от Алексей Слав църковна камбана с надпис, чрез който той я посвещава на Свети Никола от Мира – патрон на църквата и на града.

Благоустроен е и кварталът на обслужващото население в Цитаделата, южно от църквата. По-голямата част от металургичните и металообработващи съоръжения са прехвърлени в долната част на града. Той остава повече свързан с митрополията, отколкото с резиденцията. Увеличен е броят на водохранилищата в крепостта и на ямите за хранителни продукти, което е от голямо значение за повишаването на отбранителните ѝ възможности.

В източния ѝ край деспот Слав е построил манастирът «Св. Богородица Спилеотиса», който до голяма степен повтаря плана на «Св. Харалампий». Състои се като него от две части – преддверие с манастирски пирг и основна манастирска сграда, с църква, игуменарница, трапезария, магерница, библиотека и др. постройки край високи каменни стени. В конструкцията му е включен по-стар монашески скит - пещера (σπηλαιον), издълбана в ската, причина за прозвището «Спилеотиса» на Божията майка в названието му. Църквата е малка, еднокорабна и едноапсидна. Тя била богато украсена със стенопис и икони, и разнообразна църковна утвар. Стенописите, фрагменти от които се намериха при разкопките, са различни от тези на «Св. Никола» и «Харалампий», т. е. те са дело на художници от друга художествена школа, отличаваща се обаче с не по-малко майсторство. Подобна стенна живопис са имали някои църкви в подградието, което свидетелства, че в Мелник е имало не едно зографско ателие.

Манастирът е имал костница, също малка еднокорабна църква, намирала се на малка тераса югозападно от него, срещу входа му.

Пиргът на манастира, заедно с кула на отсрещния хълм, защитавал не само монашеската обител, но и крепостта.

При деспот Слав бил настлан с камъни и оформен представително пътят от подградието към крепостта, в началото на който, край построения по същото време еднокорабен храм на мястото на голямата възрожденска митрополитска църква “Св. Николай Чудотворец”, били изградени стражници. Издигната била и преградна за реката стена, възстановени били кулите при двете градски порти, а може би тогава са били построени и другите, известни ни от австрийски план от 1832 г. три двойки кули при подходите. С това отбранителната система на Мелник придобила завършен вид – такъв, какъвто останал до превземането на града от турците в 1395 г.

Значително било благоустроено и подградието на Мелник. Възвишението Чатала в централната му част било устроено като второ градско ядро. На най-видно място върху него, в предната му част, с поглед към главния вход на града и към крепостта бил построено едно господарско имение – дом на управителите на Мелник. Негова доминанта била три или четириетажната жилищно-отбранителна кула на известната Болярска къща, която е пристроена към нея по-късно. На първия ѝ етаж, с предверие и самостоятелен вход, се намирала приемната тронна зала на деспота. Приземието, с вход отвън, имало стопански и домакински функции. Над приемната зала били жилището на владетеля и на семейството му, а над него - вероятно параклис. Кулата е била в конструктивна и функционална връзка с ансамбъл от сгради зад нея, с приблизителна площ 1200 кв. м., в който имало сгради и помещения за стопански нужди, за прислугата и за охраната, занаятчийски работилници, водохранилище и малка църква. Този дом на владетеля бил необходим поради неудобствата за постоянен живот във военната резиденция в крепостта, особено за жени и деца, и сравнително трудната достъпност на платото “Св. Никола”, където се разполагала тя. През XIII – XIV в. било практика в градовете да има по две-три господарски сгради.

От столичния период датират първите енорийски църкви в подградието. а също манастирът “Св. Богородица Патанаса” източно край него, чийто ктитор е деспот Слав. Допуска се, че той е построил и Роженския манастир. От това време е и най-ранната водопроводна система на Мелник. Според находките, градът бележи най-голям разцвет в развитието на занаятите, и особено в производството на пъстроцветната и богато орнаментирана сграфито керамика. Икономическият просперитет на града през този етап е засвидетелстван и по нумизматични данни – установено е най-интензивното за цялото средновековие монетно обръщение.

Така при Алексий Слав непристъпната крепост Мелник се утвърждава не само като най-значителен градски център в Източна Македония, но и като едно от най-силните средища на православието на Балканите, и то в момент, когато нормалният ритъм на живот е нарушен в самия Константинопол и в големите егейски градове. Напоследък общоприетото в науката мнение, че самостоятелното владение на Слав е

унищожено и присъединено през 1230 г. към българската държава от Иван Асен II (1218 – 1241), се подлага на преоценка, като се допуска по косвени данни запазването му и след тази дата под своеобразна апанажна форма.

Не може да има съмнение, че мелнишката митрополия по това време е била включена към административната система на българската Църква – Архиепископия, а от 1235 г. – Патриаршия. Знае се, че Иван Асен II обръщал особено голямо внимание на укрепването на църковната институция и на нейната организация в новоприсъединените земи, изразено с подмяна на епископи, строителство на църкви и манастири, дарителство. С цел да се популяризира сред местното население славата и величието му е специалното му монетосечене на златни и медни скифати в столицата на Македония - Солун. От разкопките в Мелник произхождат четири медни скифати на Иван Асен II, които засега са най-големият брой такива монети, открити на археологически обект в днешните държавни граници на България.

С управлението на този най-велик владетел на Второто българско царство се свързва вторият строителен период на църквата “Св. Параскева” (“Св. Петка”) в Мелник. Този паметник е изява на разпространението в югозападните български земи (Македония) на култа към Търновската закрилница Св. Параскева от Епиват, чиито мощи Иван Асен II тържествено пренесъл в столицата си.

След смъртта на малолетния му наследник на трона Калиман I през 1246 г. настъпила дълготрайна промяна в политическата съдба на Мелник. За около едно столетие той преминал под властта на Византия. През същата година никейският император Йоан Ватацис (1222 – 1254), с лекота го превзел, подпомогнат от стратега на Серес - българският болярин Драгота и от предводителя на потомците на заточените от Калоян в града пловдивски гърци Николай Манглавит. Той назначил за негов управител (и на Серес) бъдещия император Михаил VIII Палеолог (1259 – 1282), възстановителят на Византийската империя. С него косвено е свързан един интересен паметник – църковна камбана, открита заедно със Славовата. Според надписа върху нея, тя е дар на Свети Архангел Михаил от йеромонах Теодосий, най-вероятно игумен на манастира “Св. Харалампий” – “Св. Архангели” през 1270 г. В него е посочено, че дарението е извършено при управлението на Империята от Михаил VIII Палеолог, който се величае като “нов Константин”.

Повратен момент в живота на Мелник е въстанието, организирано срещу византийската власт малко по-късно, в 1255 г., от осъзналия се Драгота, потушено от Теодор II Ласкарис (1254 – 1258). Императорът, макар и свързан в родство с българската царска династия чрез жена си Елена, дъщеря на цар Иван Асен II, жестоко се разправил не само с Драгота и с подкрепилите го българи от града и околността, но и с жените и с децата им, като се опитал да изчисти Мелник от тях и да ги замени с преселници-ромей. Според археологическите данни, градът бил опожарен на много места. Пострадал и градският дом на управителите на възвишението Чатала, където най-вероятно живял Драгота. При отстраняването на щетите от тези събития последвали промени в крепостта. Възстановена и заздравена била напречната крепостна стена, пострадала от обсадата на войската на Драгота. След

прогонването на българите Цитаделата била превърната в по-затворен и по-слабо населен център на византийската власт.

Търновският двор проявил очудваща незаинтересованост по отношение на случилото се в Мелник. Това било с дългосрочни последици – не само завинаги бил загубен градът като средище на българската култура, но имало пагубен ефект и върху по-нататъшната съдба на Македония. Макар че областта на Средна Струма не променила етническият си състав и населението в нея останало изключително българско, Мелник трайно се свързал с елинизма.

При управлението на Андроник Палеолог (1282 - 1328) се установява значителен градивен период в живота на града, свързано със строителство (светско и църковно) и изписване на някои църкви, според стенописни надписи на “Св. Троица” и “Света Богородица Пантанаса”, църквата на втория Славов манастир. Живописата ѝ (1259 г.) е оценена много високо от французина П. Пердризе, който я определя като предвестник на Джотто. Към края на XIII – началото на XIV в. се отнася разрушение, може би вследствие стихийен пожар, на църквата “Св. Никола” и последвалото ѝ възстановяване и обновяване (четвърти строителен период). Митрополията придобила облик на напълно затворен, правоъгълен в план архитектурен ансамбъл, в който освен църквата с нейния притвор, водохранилище и камбанария, били включени новоизградените ѝ галерии от север и от юг, и архиерейска сграда от запад. В този обем, с някои по-късни преустройства тя просъществувала до 1913 г. Нова помощна сграда била изградена в югоизточната част на двора ѝ. Малки постройки имало и западно от ансамбъла.

По времето на гражданската война между Андроник II Палеолог и Андроник III Палеолог (1324 – 1328 г.), управителят на Мелник, наместникът на стария император Андроник II - Никифор Василикос заздравил крепостта. Това е последното преустройство на военната владетелска резиденция.

От втората четвърт до края на XIV век (1395 г.) историческата съдба на Мелник е свързана с властта на сръбски крале и велможи - Стефан Душан, Хрельо, Стефан Урош, Йован Углеш, Йоан и Константин Драгаши. В 1342 г., по време на византийско-сръбската война, градът е превзет за кратко и от византийския император Йоан Кантакузин.

Археологическите данни показват спад в живота на Мелник през втората половина на XIV столетие. Почти липсват монети от това време, а битовата керамика, особено художествената, губи разнообразието и изяществото в орнаментиката, пъстротата в колорита. Този спад в голяма степен се дължи на политическата обстановка в Македония, характеризираща се с честа смяна на политическите власти, с териториална разпокъсаност (политически сепаратизъм) и с появата на османските турци в региона, под чийто васалитет в началото на 70-те години попадат няколко местни владетели на малки държави, вкл. братята Драгаши, в чиито земи е включен Мелник през 1373 г. Естествено, това се е отразило и върху развитието на търговията.

Между 1345 и 1371 г. Мелнишката митрополия е на подчинение на Печката сръбска патриаршия, след което отново и

завинаги се завръща към Цариградската. Сръбските владетели водели покровителствена политика спрямо мелнишката църква. Те явно ценяли високо славата на Мелник като “свято място”, придобита още от времето на траките. Свидетелство е грамотата на цар Стефан Урош, издадена през 1365 г. на митрополит Кирил, в която той е назован с “божествен” епитет - “*богозиданият град*” (“*áíāīçääí ‘íāāī āðääà ìäë ‘èèà*”). Малко преди това, в акт на Константинополския патриарх от първата половина или средата на XIV в. Мелник е наречен “*богопазен*” или “*богоспасен*” град-крепост (“*τω θεοσωστό κάστρω τοῦ Μελένικου*»). С такива епитети се кичели големи градове, които имали “свещената” слава на непристъпни твърдини и много силни християнски центрове като Константинопол, Солун, Търново и други.

С посочения хрисовул Урош и майка му Йелисавета (Елена) потвърдили правото на владение на архиеерея върху една килия, църквата “Св. Никола Чудотворец Стожски” (възрожденската “Св. Никола Чудотворец”), която той обновил и иззидал, и пирга (кулата), който също изградил край нея, с всички правдини и със селото, което държала тази църква, и с планината. Освен това му дарили и стасове, лозя, още едно село, като му дали пълен фискален имунитет. Така митрополитът се оказал доста богат собственик на поземлени владения, гори, крепостни селяни и сграден фонд.

Самостоятелните владетели в региона се грижели за мелнишките манастири, като продължили в това отношение политиката и на българските, и на византийските аристократи. Хрелю дарил на “Св. Богородица Спилеотиса” земя в града, а Йоан Углеш през 1365 г. и Константин Драгаш през 1393 г. свързали съдбата съответно на този манастир и на втория Славов манастир “Св. Богородица Пантанаса” с крепостта на християнството – Атон, придавайки ги във владение на една от най-големите му обители Ватопед и осигурявайки им така бъдещето в условията на османската експанзия. През XV в. виждаме още един мелнишки манастир – “Св. Богородица Живоносен извор” като метох на Ватопед.

През този етап Мелник е свързан с исихазма. Един от най-изявените исихасти на епохата Спиридон е негов митрополит (1371 – 1379), а сетне, до 1389 г. - и църковен глава на Печката църква. С Мелник по това време е свързан Калист Ангеликудис, известен и като Калист Мелничанинът - още един идеолог на византийския исихазъм, с което навярно е свързано прозвището на неговият манастир “Св. Богородица Катафигион” (=Прибежище, Убежище). Съществуват писмени и археологически данни, които позволяват да се предположи отъждествяването на този манастир с Роженския, също посветен на Богородица, през втората половина на XIV в.

Около средата на това столетие, по археологически данни Мелник е претърпял едно разрушение, засегнало особено силно владетелската резиденция в Цитаделата. Възможно е то да се свърже с известно голямо земетресение на Балканите през 1354 г.

Укреплението е напуснато от светския владетел на Мелник след 1377 или 1379 г., откогато е последната датираща находка – моливдовул на Цариградския патриарх Макарий, като властовият център на Мелник бил преместен в долния град. Свързваме това с повторния васален

договор, от 1383 г., на “господаря Константин” със султан Мурад I. Той сигурно е бил вече по-здро̀во обвързващ двете страни и е предвиждал прекратяването на дейността на крепостите в Константиновите владения (държавата на Драгаши), които биха могли да противодействат на по-нататъшните завоевателни действия на османците, вкл. на Мелнишката крепост, славела се като непрстъпна и непревземаема.

Най-вероятно при Константин Драгаш и свързано с напускането на военната резиденция в крепостта е бил разширен владетелският ансамбъл на възвишението Чатала, като към жилищно-отбранителната кула е била добавена голяма пристройка, известна днес като Болярската къща. Тя е един от емблематичните паметници на Мелник от епохата на средновековието, оцеляла до наши дни във внушителни руини, с външни стени почти до покрив. Трапецовидна в план, сградата е решена поради стръмния терен на две нива, с разделителен зид, висок 4,00 м, подпорен за ската, с отделни входи откъм страничните улици. Единият, от север, е към приземието, което е имало стопански функции. Другият вход – параден, е от юг, към етажа. Вътрешната връзка между приземието и етажа се е осъществявала посредством дървена стълба върху каменна основа до южната стена, при разделителния зид.

На задната стена на етажа, която опира също в скалата и с това служи и за подпорна, има останки от камина, с ниши от двете ѝ страни, и вход към вдълбаната в материка изба. Камината, която е била изискано оформена, е служела за отопление, но не е изключено да е ползвана и като готварско огнище. На южната ѝ външна стена има голям отвор, който от някои изследователи на паметника се счита за балкон, а от други – за разрушена голяма ниша.

Фасадите ѝ, с висок каменен цокъл, са изградени в живописен стил - от дялани камъни и тухли, свързани в т. нар. клетъчна зидария, отличаваща се със съвършенство на изпълнението. Предната фасада е декорирана със завидно майсторство и изискан художествен вкус в горната си част с тухлени геометрични и растителни орнаменти, каквито се срещат през XIII – XIV в. главно по църковни фасади в Западна и Централна Македония – розети, стъпаловиден елемент (полумеандър), повтарящ се стъпаловиден орнамент, верига, двойна верига.

Най-вероятно сградата е била построена като приемна за гостите на владетеля, като върху цялата или почти площ на етажа над приземието ѝ, което имало стопанско предназначение и давало подслон на ездитни и товарни животни, се разполагала зала от типа на триклиниума, възможно, както се предполага от някои архитекти, с ниша-трифориум и трон на южната стена.

Със смъртта на Константин Драгаш в 1395 г. Мелник попада окончателно под османска власт. Това е също повратен момент в историята му. Градът е включен в състава на Кюстендилския санджак, формиран от завоевателите на територията на “Константиновата земя” - една от най-значителните области в балканските владения на Османската империя. Той загубва предишното си военно-политическото значение, но остава до началото на XX в. най-големият град в Среднострумския регион, негов главен икономически, религиозен и културен център. В османската военно-административна и религиозно-

културна система през XV – XVI в. се вписва като нахия или вилает, а през XVII в. – като кааза, какъвто остава до Освобождението в 1912 г.

Онова, което е специфично за Мелник през този период, е извънредно слабата му османска колонизация. Според регистрите от XVI в., той се причислява към онези 11,6 % от по-големите балкански градове, които са с 90 до 100 % превес на християнското население. Броят на турските домакинства е между 14 и 19, очевидно ограничен само до представители на властта. Около 4,650 души са християните в Мелник в началото на това столетие. В последните три десетилетия броят им намалява с около 35 %. Този демографски срив се свързва с големи разрушения, установени по археологически път на различни места из града, които могат да се отдадат на природни бедствия. Известни са две земетресения от втората половина на XVI в. в югозападните земи на Балканския полуостров – през 1550 г. или 1586 г., предизвикали вероятно изселване на големи маси от населението на Мелник. Възможни са и смъртоносни епидемии.

През XV – XVI в. Мелнишката митрополия е била най-добре организираната и най-мощната в Кюстендилския санджак. Османската власт не нарушила териториалното разпределение на енорийските структури и тяхната плътност, и не се развила паралелна мюсюлманска религиозна структура, явно поради твърде малкия брой на мюсюлманските домакинства. Данните за втората половина на XVI в. са следните: градските махали са 22 на брой. 21 от тях са групирани около църкви и са назовани на тях (напр. “Св. Василий”, “Св. Димитър”, “Св. Георги” – митрополитска църква). Регистрирани са общо 25 свещеници - *papa, papas* в махалите, но се предполага, че са били повече. И монаси са участвали в богослужението. При християнско население от 3000 души, съотношението се изчислява така – 1 свещеник на 120 християни. В Мелник и околностите му са описани 10 манастира. Три от тях са принадлежали на митрополита, един бил метох на светогорските манастири, останалите се държали от калугери или свещеници. Те притежавали лозя, овощия, сгради, винарски изби, дюкяни, ниви, кошери и др. Плащали данък юшур. В тях живеели общо 11 калугери.

Решаваща роля за запазването на Мелник като християнска твърдина имала Вселенската Цариградска патриаршия, към която принадлежала Мелнишката митрополия, и връзките му със Света гора (Атон) – главно с манастирите Ватопед, Ивирон, Филотей, Дохиар. Известно е, че този първостепенен православен център и Охридската архиепископия са двете автокефални православни църкви на Балканите, които османците не унищожили при превземането на съответните църковни центрове. Вселенската патриаршия успяла обаче да вземе превес пред падишаха и с това да осигури по-добро положение на подопечните си епархии, което се изразявало не само в църковно отношение, но и в икономическо. Християните в тези епархии имали ред търговски и др. привилегии и това е много добре илюстрирано тъкмо в Мелник – и с писмени документи, и археологически. Въпреки, например, че мелнишкият митрополит участвал във Фераро-Флорентинския събор в 1437 – 1439 г. като член на византийската делегация, с водач император Йоан VIII Палеолог (1425 – 1448), и подписал акта на църковната уния, който не е бил по волята и вкуса на

султанските власти, градът бележи общ просперитет както в началните векове на окупацията, така и сетне, израствайки като един от значителните центрове на Възраждането в балкански мащаб. Естествено, това е съпроводено с продължителен процес на елинизация, започнала, както изтъкнахме, още от времето на Теодор II Ласкарис, разбил в 1255 г. въстанието на българите срещу византийската власт начело с болярина Драгота, а може би още по-рано, с настанените от Калоян през 1205 г. пловдивски гърци. В османски документ от XV в. сред изброените имена се срещат такива със славянска основа и гръцки окончания – Радос, Радославос, Владос.

Изложените факти за църкви, манастири, махали отразява ретроспективно картината от XIV век, останала непроменена при османците. Както правели и в други градове, завоевателите трябва да са се настанили в началото в големите и богати къщи в централната част на града. Логично е беят-управител на Мелник и на нахията, да е живял в Болярската къща. Едва през Възраждането е бил оформен, според досегашните археологически и картографски данни, голям ансамбъл от баня, джамия, Кадийство и Бейство в началната част на днешния град, по десния бряг на вливащото се в р. Мелнишка дере-главна улица.

Освен махали, населявани от традиционните два етноса – българи и гърци (българите до XX в. съставляват над 90 % от населението на региона), в Мелник през XV в. са регистрирани арменска и еврейска махали, може би формирани още през XIII – XIV в. Такива махали имало в множество градове по българските земи и на Балканите по това време.

Според археологическите проучвания, с османската окупация на града населението му окончателно се преместило в подножието му, където имало по-добри условия за живот. Крепостта се превърнала в малка Света гора, с четири манастира, функционирали до XIX – началото на XX в., и Митрополията с църквата “Св. Никола”, която след преместване на трона през 1756 г. в обновената църква “Св. Никола Чудотворец”, останала действаща като монашеска обител до 1913 г. Малкото укрепление, както и 5-те порти, укрепени с двойки кули в подстъпите към града, функционирали до XIX – началото на XX столетие като дервенджийски постове. В градоустройствено отношение през XV – XVI в. се набелязват три направления – интензифициране на сградостроителството, коренна промяна в териториално-устройствено и във функционално отношение, и преобладаващо - запазване на старите структури. Не се променя водопроводната мрежа на града, а улиците се благоустрояват чрез настилането на значителна част от тях с калдаръм. В новото сградостроителство промените в сравнение с предишния период са само в качеството на тухли и керемиди, и на хоросана.

Разрушенията през втората половина на XVI в. са с най-голяма сила след тези от земетръса в началото на XIII в. Както тогава, те са бързо заличени с реконструкции, в които са използвани годни части от старите постройки и с ново строителство върху почистени и заравнени терени, и в двата случая с преизползване в максимална степен на стария строителен материал. Това се отнася и за жилищни сгради, и за църкви. И едните, и другите вече са с допълнителни помещения. Някои от къщите имат над приземията междинни етажи, свързани с

производствена дейност. В края на XVI – началото на XVII в. се оформя градският площад на мястото, където е и днес, като продължение на стария градски център с Болярската къща на Чатала и търговско-занаятчийската част (чаршията) по десния бряг на дерето-главна улица. В 1701 г. е издигната градската Часовникова кула върху рушевините на някогашната жилищна кула на деспот Алексей Слав. Не е изключено по това време Болярската къща, вече отделена от сградите зад нея, които били обособени като отделни обеми, да е била използвана, както се допуска, за странноприемница (хан). През XIX – началото на XX в. тя е била жилищна сграда. Оформянето на центъра завършва през 1756 г., със строежа на Новата митрополия с църквата “Св. Николай Чудотворец”. Малко по-късно, през XIX в., са построени градското кафене в началото на Чатала, турската казарма (на мястото на днешната училищна сграда на площада), Конакът, запазен до наши дни и турският затвор (сега Хотел “Узунова къща”).

Голямото строителство в Мелник към края на XVI – XVII в. се дължи на значително повишените имуществени възможности на мелничани вследствие на разцвета в развитието на занаятите, и особено на търговията. По писмени и археологически данни, сред занаятите, традиционни и нови, първенство продължава да държи металодобивът и металообработката (главно желязо). Търговията се извършва както на територията на Османската империя, така и извън пределите ѝ, главно с Трансилвания, с Унгария и Полша, с Италия. Основни стоки на мелнишките търговци били аба, сурова коприна, памучната тъкан “богасия” и обработените кожи. Също – железарски изделия, пчелен мед, восък, вино. Деветнадесет околни села на Мелник били главни снабдителни на Цариград, Мека и Медина с пчелен восък. В края на XVII в. мелнишките търговци са на второ място след търновските. Всичко това води по това време до разцвет на културата и изкуството, най-голям след този от столичния период. Новите църкви – изява на тази икономическа мощ, се украсяват с живопис, дело на атонски зографи, с икони и луксозна църковна утвар.

Казаното дотук дава основание градоустройството и цялостното развитие на Мелник през късното средновековие (XV – XVII в.) да се охарактеризира като последователно развитие от времето на зрялото средновековие, като етап от цялостното му многовековно градоустройство, получило завършен вид през Възраждането, в което са съхранени хилядолетни традиции.

Мелнишката епархия не се променя значително във времето и в демографско отношение тя остава до края си (1913 г.) може би най-християнската (с най-голям превес на християнското население над мюсюлманското) сред епархиите и на Охридската архиепископия, и на Вселенската патриаршия в българските земи.

През Възраждането броят на мелнишките църкви и манастири достига кулминация – над 70. В ср. на XVIII в. (1756 г.) Митрополията е изместена от платото в подножието му, като за целта малката църква “Св. Николай Чудотворец” е превърната в голям представителен храм – базилика, край която от юг е построена нова митрополитска сграда. Старата Митрополия на платото продължава да функционира до началото на XX в. като монашеска обител, редом с още четири – “Св.

Богородица Спилеотиса”, ”Св. Зона”, “Св. Архангели”-“Св. Харалампий”, “Св. Богородица Живоносен извор” и “Св. Св. Безсребреници Козма и Дамян”.

Пожари в края на XIX в. и земетръси в началото на XX в. (най-разрушителният, с епицентър Кресна - на 4 април 1904 г.), както и силният демографски срив в Мелник през 1913 г., вследствие Балканските войни и Букурещкия мирен договор, стават причина този великолепен град да бъде порутен и изоставен. А с това прекъснала дейността си и Мелнишката митрополия, чийто непроменен през вековете диоцез преминал към Неврокопската митрополия на Българската православна църква, понастоящем със седалище в Благоевград.

Мелник днес е най-малкият жив град на България, с около 250 жители, национален археологически, исторически, архитектурен и художествен резерват, център на културно-исторически туризъм, който удивлява и впечатлява посетителите с хармоничното съзвучие на екзотично-живописната си природа, старинна архитектура и атмосфера. Множеството руини из него, сред които се откроява с пъстротата на високо запазените си стени Болярската къща, пазят историческата памет за някогашните му именити владетели – българи, ромеи, сърби, които насложили усилията си в натрупването на завидното му културно богатство. В това отношение Мелник може да се нарече град на семейството на балканските владетели.

От старите мелнишки църкви и манастири в цялостен обем са само пет в самия град – Новата митрополитска църква “Св. Николай Чудотворец”, църквите “Св. Антоний”, “Въведение Богородично”, “Св. Св. Петър и Павел”, “Св. Йоан Предтеча” (“Св. Яне”), и отстоящият на 6 км Роженски манастир, пред който се намират църквата и гробът на Яне Сандански, освободил с четата си Мелник от турците през 1912 г.

В някогашната крепост на платото “Св. Никола” стоят като безмълвен страж на миналото внушителните руини на резиденцията на най-легендарния сред владетелите на града деспот Алексей Слав и на Старата митрополитска църква “Св. Никола”, най-святото от светите места в Мелник, символи на славата му на “Богозидан” и “Богоспасен” град.